

ПРОБЛЕМА ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН СЕРЕД ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті розглянуто сучасні підходи до запобігання вживанню психоактивних речовин дітьми і молоддю. Проаналізовано провідні стратегії проведення профілактичної роботи, орієнтовані на людську особистість та модифікацію соціального середовища. Визначено основні складові системи профілактичної діяльності. Розкрито зміст і напрями профілактики вживання психоактивних речовин на її різних рівнях.

Ключові слова: психоактивні речовини, девіантна поведінка, профілактика, комплексний підхід.

Соціально-економічні, політичні, культурні умови життя сучасного суспільства спричинили загострення численних соціально небезпечних проблем, серед яких і дитяча бездоглядність, унаслідок поширення серед дітей і молоді таких негативних явищ, як алкоголізм, наркоманія, токсикоманія тощо. Ці явища не сумісні з повноцінними фізичним, психічним функціонуванням і розвитком організму дітей і молоді, деформують процес їх соціалізації, перешкоджають формуванню морально-етичних цінностей і установок та відповідно поглиблюють демографічну й соціально-культурну кризу в суспільстві.

Зазначене зумовлює необхідність перебудови всієї вітчизняної системи освіти передусім під кутом зору здоров'я, що передбачає її спрямування на формування фізично і психічно здорової особистості, здатної обертати своє здоров'я та протистояти негативним зовнішнім впливам і тенденціям, зокрема і зловживанню психоактивними речовинами.

З огляду на значне поширення явища вживання психоактивних речовин серед дітей і молоді в Україні різні аспекти означеної проблеми викликають значний інтерес вітчизняних дослідників та досить ґрунтовно висвітлюються в науковій літературі, зокрема такі як:

- медико-психологічний (В. Бехтерев, В. Бітенський, Б. Братусь, М. Буянов, О. Лічко, І. П'ятницька та ін.);
- соціально-правовий (Ю. Аргунова, С. Дворяк, Л. Колесов, Н. Максимов, М. Окаринський, Т. Федорченко);
- педагогічний (В. Беспалько, А. Нагорна, В. Оржеховська, Е. Удалова).

Водночас науковці вказують на низький рівень ефективності профілактичних заходів щодо вживання психоактивних речовин в Україні, що, у свою чергу, актуалізує потребу детальнішого наукового обґрунтування сучасного стану профілактичної роботи та аналізу сучасних світових стратегій запобігання й боротьби зі вживанням психоактивних речовин.

Мета статті полягає в аналізі сучасних підходів до проведення профілактики вживання психоактивних речовин серед дітей і молоді.

В останні роки відбулися значні зміни в стратегіях запобігання проблемам, пов'язаним з вживанням психоактивних речовин. Ці зміни поля-

гають у відмові від традиційного підходу, спрямованого на подолання залежності, тобто алкогольної, нікотинової, наркоманії, токсикоманії, як основної небезпеки внаслідок зловживання цими речовинами. У традиційному розумінні наслідків вживання психоактивних речовин, порушення й розлади у функціональному стані й соціальній поведінці людини мають прогресуючий характер – після ранніх ознак захворювання (зміна реакції організму на психоактивні речовини) відбувається втрата контролю над вживанням психоактивних речовин, що супроводжується конфліктами з соціальним середовищем, завершується фізичною і психічною залежністю, моральною деградацією. Протягом багатьох років основні медичні і соціальні проблеми як наслідки вживання цих речовин розглядалися саме під кутом зору залежності.

На сьогодні проблеми, пов'язані зі вживанням психоактивних речовин, усвідомлюються, у першу чергу, крізь призму їх шкоди здоров'ю, небезпеки для власного життя і життя суспільства (отруєння, інфекційні захворювання, психічні розлади, нещасні випадки, суїцид, злочинність, конфлікти і насильство тощо). Зміна парадигми мислення стосовно запобігання вживанню психоактивних речовин найбільш яскраво ілюструється сучасним розумінням проблеми тютюнопаління. Суспільно вона усвідомлюється головним чином з точки зору шкоди здоров'ю, а не залежності, через наявність досить переконливих доказів того, що тютюнопаління є основним чинником розвитку онкологічних захворювань дихальних шляхів, сприяє розвитку хронічного бронхіту та емфіземи, значно збільшує ризик розвитку ішемічної хвороби серця, інфаркту міокарда тощо. З урахуванням цього довготривале тютюнопаління асоціюється з ризиком передчасної смерті та низьким рівнем якості життя внаслідок хронічних захворювань, спричинених впливом нікотину.

Такий підхід акцентує значну шкоду здоров'ю й проблеми соціального характеру внаслідок вживання психоактивних речовин навіть без видимих симптомів залежності, зокрема: психічні розлади (наприклад, вживання галюциногенів і стимуляторів може викликати психози, стани психотичної тривоги, депресії); пошкодження внутрішніх органів (вживання ряду речовин призводить до серйозного ураження печінки, нирок, кровотворної системи); отруєння та смертельні передозування (як правило, наслідки зловживання опіатами та синтетичними наркотичними речовинами); вірусні та бактеріальні інфекції (сепсис, гепатит В, С, ВІЛ-інфекція тощо); порушення поведінки (ризиковані, незаконні, антисоціальні дії, зокрема незаконне виробництво і розповсюдження наркотичних речовин, крадіжки, хуліганство тощо).

Ці міркування привели до диференціації між: залежністю як сукупністю соматичних, поведінкових і когнітивних ознак, у яких проявляється пріоритет виживання психоактивних речовин над іншими, раніше важливими завданнями життєдіяльності; шкідливим вживанням психоактивних речовин, без ознак залежності, що передбачає зловживання ними та як наслідок виникнення значних соматичних розладів чи психічних порушень;

небезпечним вживанням психоактивних речовин, яке потенційно пов'язане зі завданням шкоди здоров'ю [8]. З огляду на це в сучасних умовах профілактика вживання психоактивних речовин спрямовується не лише на запобігання фізичній і психічній залежності від цих речовин, а і їх шкідливому та небезпечному вживанню. При цьому найбільш важливого значення набуває запобігання небезпечному вживанню психоактивних речовин, яке відкриває шлях до шкідливого вживання чи залежності.

У сучасних наукових дослідженнях вживання психоактивних речовин розглядається передусім як одна з типових форм проблемної поведінки дітей і підлітків, яка може бути способом досягнення бажаних цілей, символічним вираженням обурення проти традиційних суспільних норм і цінностей, певним механізмом самопомоги у складних життєвих ситуаціях. Науковці припускають, що експериментування з психоактивними речовинами є своєрідним інструментом реалізації певних завдань розвитку в період дозрівання, у першу чергу, досягнення більш зрілих стосунків з однолітками та емоційної незалежності від батьків й інших дорослих [10, с. 338].

Зазначене дає підстави стверджувати, що вживання різних психоактивних речовин (алкоголю, тютюну, наркотичних засобів, психотропних препаратів) має багато спільних рис, оскільки є проявом однієї проблеми – потенційно небезпечної для здоров'я проблемної поведінки осіб підліткового віку. Характерною ознакою цього явища є співіснування з іншими формами проблемної поведінки (виникнення одного з видів проблемної поведінки збільшує ризик появи й інших), з огляду на їх спільні першопричини (індивідуальні, сімейні, пов'язані зі шкільним та більш широким соціальним середовищем тощо). Крім того, вживання одних психоактивних речовин, наприклад алкоголю чи тютюну, часто “прокладає шлях” для вживання інших, більш небезпечних речовин, зокрема наркотичних засобів.

Наведені аргументи, у свою чергу, обґрунтовують необхідність комплексного підходу до профілактики вживання психоактивних речовин. Цей підхід передбачає сукупність взаємопов'язаних напрямів профілактичної роботи, спрямованих як на запобігання й обмеження вживання різних психоактивних речовин, так і запобігання й подолання інших форм проблемної поведінки, зокрема насильства, агресії, злочинності, шкільної неуспішності, депресії і суїцидів тощо. Представником саме такого підходу, слід зазначити, є Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ).

Відповідно до класифікації ВООЗ виокремлюють три рівні профілактики вживання психоактивних речовин та інших форм девіантної поведінки, зокрема: 1) первинна профілактика, орієнтована на групу низького ризику (метою профілактичних дій на цьому етапі визначається пропаганда здорового способу життя, запобігання вживанню психоактивних речовин, звуження тим самим діапазону проявів проблемної поведінки; 2) вторинна профілактика, спрямована на групу підвищеного ризику (цілями профілактики на цьому рівні є обмеження глибини і тривалості дисфункції, умож-

ливлення подолання вживання психоактивних речовин та інших небезпечних форм поведінки, наприклад через індивідуальне, сімейне консультування, соціотерапію тощо; 3) третинна профілактика, адресована групі високого ризику (сутність профілактичних дій на цьому рівні становить запобігання поглибленню захворювання й соціальній деградації, надання можливості повернення до нормального життя в суспільстві). Водночас така структуризація профілактичних заходів, варто зауважити, доволі часто зазнає критики у зв'язку з її невідповідністю традиційному поняттю профілактики як запобігання проблеми до її виникнення, яке, у свою чергу, узгоджується лише з первинним рівнем профілактичної роботи.

Нова структуризація, започаткована публікацією Американського інституту медицини “Зниження ризику розвитку психічних розладів: межі дослідження профілактичних інтервенцій” (“Reducing risks for mental disorders: Frontiers for preventive intervention research”), у якій упорядковано сфери й рівні профілактики психічних порушень і розладів поведінки. У цій праці профілактика розглядається як один з елементів структурованої діяльності з цієї проблеми, яка охоплює зміцнення психічного здоров'я, запобігання психічним захворюванням, терапію й реабілітацію [11].

Профілактика проблемної поведінки, зокрема і вживання психоактивних речовин відповідно до нового підходу здійснюється на трьох рівнях залежно від групи адресатів, зокрема: 1) універсальна профілактика, спрямована на все населення, в цьому випадку на всіх дітей певного віку незалежно від рівня ризику виникнення типових форм проблемної поведінки, в тому числі і вживання психоактивних речовин; 2) селективна профілактика, її контингент включає групи ризику, тобто осіб, які через індивідуальні схильності (біологічні передумови), соціальний статус, сімейну ситуацію піддаються вищому, ніж середній, ризику розвитку девіантної поведінки. Дії цього рівня профілактичної діяльності здійснюються з огляду на сам факт належності до такої групи. Це, в основному, запобіжні заходи, здійснювані на основі знань про фактори ризику; 3) симптоматична профілактика, спрямована на окремих індивідів, які характеризуються високим рівнем ризику розвитку порушень поведінки чи демонструють їх первинні ознаки.

Новітній підхід, таким чином, є більш точним у визначенні рівнів і змісту профілактичної роботи. Його, без сумніву, можна порівняти з більш сучасною багаторівневою системою служб охорони здоров'я і соціальної допомоги. Ці зміни у визначенні суті та окресленні етапів профілактики більшою мірою відповідають змісту поняття “профілактика”, однак не дають змоги повністю усунути суперечності, пов'язані зі взаємопроникненням профілактичних заходів і терапевтичних дій. У зв'язку з цим деякі науковці звертають увагу на нерозривність лікування й профілактики в запобіганні вживанню психоактивних речовин та в цьому випадку вказують на лікувально орієнтовану профілактику [6, с. 3–4]. Така профілактика застосовується, наприклад, за наявності співіснування психічних розладів у процесі розвитку залежності. Так, пригнічений настрій і депресивний стан

часто передують зловживанню алкоголем і розвитку залежності. Таким чином лікування одного порушення часто пов'язується із запобіганням виникненню інших проблем, отже, містить елементи профілактики.

Важливе значення для певного доповнення міжнародних дискусій про зміст і рівні профілактичної роботи мають і її корекційно-педагогічні види та рівні, зокрема: 1) запобіжна профілактика, спрямована на запобігання негативним явищам поведінки до появи перших ознак; 2) симптоматична профілактика, що здійснюється при виникненні перших ознак дев'янтної поведінки.

У таблиці наведено класифікацію рівнів профілактики вживання психоактивних речовини та інших форм проблемної поведінки.

Таблиця

Класифікація рівнів профілактики вживання психоактивних речовини та інших форм проблемної поведінки

Традиційний підхід до класифікації рівнів профілактики залежності	Новітній підхід до визначення рівнів профілактичної роботи з акцентом на збереженні психічного здоров'я	Класифікація профілактичних дій у педагогічному контексті
Первинна профілактика	Зміцнення психічного здоров'я	Запобіжна профілактика
	Універсальна профілактика	
Вторинна профілактика	Селективна профілактика	Симптоматична профілактика
	Симптоматична профілактика	
Третинна профілактика	Лікування і ресоціалізація	
	Реабілітація і запобігання рецидивам	

Актуальною проблемою сучасної теорії і практики профілактики вживання психоактивних речовин упродовж років залишається зіткнення двох протилежних позицій: 1) індивідуалістично орієнтованої стратегії; 2) стратегії, спрямованої на модифікацію соціального середовища. Сутність першого підходу становить ідея про залежність рішень, поведінки людини від її волі, зокрема її знань, переконань, звичок, норм, цінностей. Закономірним наслідком прийняття цієї стратегії є освітньо-корекційна діяльність, що здійснюється за допомогою відповідних педагогічних технологій, низки заходів у галузі психопрофілактики, спрямованих на пропаганду здорового способу життя, формування життєвих вмінь і навичок. Логічним результатом такого підходу є акцентування уваги на важливості розвитку особистісних і професійних вмінь і навичок реалізаторів профілактичних заходів як запоруки ефективного впровадження профілактичних програм, спрямованих на людську особистість. Ця стратегія, слід відзначити, відкриває нові перспективи профілактичної роботи, найважливішими серед яких є гуманістична взаємодія виконавця і реципієнта профілактичної роботи, просоціальна мотивація осіб, які виконують профілактичні дії, розвиток їх особистісних якостей (емпатія, повага, співчуття тощо).

В основі другої стратегії, орієнтованої на вдосконалення соціального середовища, лежить переконання про значну залежність вживання психоа-

ктивних речовин від соціальних структур, норм, установок суспільства. Такий підхід акцентує зумовленість індивідуальних рішень окремих людей їх соціальним оточенням. Таким чином об'єктом превентивних заходів є не стільки людина, скільки система організації життя суспільства, через яку можна досягти бажаної позитивної поведінки цілих соціальних груп. Прихильники цього підходу розглядають дійсність у соціологічних категоріях, у зв'язку з чим у своїй діяльності з профілактики вживання психоактивних речовин спрямовують зусилля, у першу чергу, на розробку соціальної політики, формування законодавчої основи, становлення систем соціальної підтримки та вдосконалення організації суспільного життя, усунення явищ, що порушують суспільний порядок і становлять для нього загрозу. Особливою перевагою цієї стратегії є прийняття нових системних рішень в освітніх закладах, місцевих громадах, терапевтичних установах. Як приклад можемо назвати встановлення конкретних меж для правового, економічного, фізичного доступу до алкоголю, зокрема віку його легального придбання, термінів (часу) продажу, кількості торговельних точок, віддаленості від шкіл, спортивних споруд, церков тощо.

На практиці ці два підходи, орієнтовані на особистість і соціальне середовище, часто протиставляються один одному, однак дослідження доводять, що їх поєднання значною мірою підвищує ефективність профілактичних заходів [12, с. 18]. Водночас і це не вичерпує всіх основних питань, пов'язаних з проблемами профілактики вживання психоактивних речовин. З практичної точки зору важливого значення набувають інструменти реалізації профілактичних дій, тобто профілактичні програми. Це, у свою чергу, вимагає врахування розвитку принаймні трьох аспектів профілактичної діяльності: соціальної політики, тобто системних дій, що організовують соціальні умови для профілактичних дій (законодавство, фінансування тощо); кадрового забезпечення профілактичної роботи; інструментів роботи з дітьми і молоддю, тобто ефективні профілактичні програми (див. рис.).

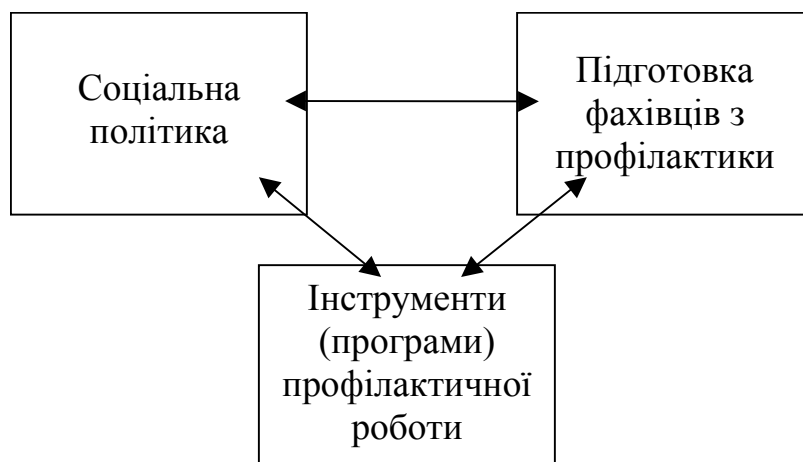

Рис. Компоненти системи профілактики вживання психоактивних речовин та інших форм девіантної поведінки дітей і молоді

Висновки. Отже, сучасний етап корекційно-педагогічної роботи з дітьми і молоддю відзначається докорінною перебудовою стратегій профілактики вживання психоактивних речовин. Суть цих змін полягає насамперед у зміщенні акцентів із запобігання залежності, тобто алкоголізму, наркоманії, токсикоманії тощо, на запобігання вживанню цих речовин, оскільки вже етап експериментування з психоактивними речовинами, без видимих ознак залежності, містить серйозну загрозу здоров'ю і життю та власне відкриває шлях до залежності.

У сучасній психолого-педагогічній науці явище вживання психоактивних речовин розглядається передусім як одна з форм проблемної поведінки підлітків, що, у свою чергу, актуалізує комплексний підхід до запобігання вживанню психоактивних речовин як складової цілісної багаторівневої системи профілактики проблемної поведінки. Запорукою ефективності такої профілактичної роботи вважається вирішення таких ключових питань, як розробка раціональної соціальної політики, якісне кадрове та програмне забезпечення.

Перспективу подальших наших досліджень вбачаємо в теоретичному обґрунтуванні наукових критеріїв розробки ефективних профілактичних програм, формуванні дієвої системи профілактичної роботи з дітьми і молоддю, спрямованої на запобігання вживанню психоактивних речовин та іншим формам девіантної поведінки.

Список використаної літератури

1. Нагорна А.М. Профілактика наркоманії серед підлітків / А.М. Нагорна, В.В. Беспалько. – Кам'янець-Подільський : “Абетка-НОВА”, 2001. – 168 с.
2. Оржеховська В.М. Формування здорового способу життя: стратегія розвитку / В.М. Оржеховська // Науковий світ. – 2008. – № 10. – С. 28–30.
3. Профілактика алкоголізму и наркомании среди учащихся профтехучилищ : методическое пособие / авт.-сост. Е.А. Удалова. – К. : ИЗМН, 1997. – 100 с.
4. Тюрікова Л. Профілактика вживання наркотичних речовин серед учнівської молоді / Л. Тюрікова // “Соціальна педагогіка: теорія та практика”. – 2007. – № 2. – С. 115–120.
5. Шишова І.О. Профілактика наркоманії серед підлітків у виховному процесі загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / І.О. Шишова. – Херсон : Херсонський держ. ун-т, 2004. – 19 с.
6. Davis N. The promotion of mental health and the prevention of mental and behavioral disorders / N. Davis // International Journal of Emergency Mental Health. – 2002. – № 4. – P. 3–29.
7. Donovan J.E. Problem behavior theory and the explanation of adolescent marijuana use / J.E. Donovan, R. Jessor // Journal of Drug Issues. – 1996. – № 26. – P. 375–401.
8. Hawkins J.D. Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: Implication for substance abuse prevention / J.D. Hawkins, R.F. Catalano, J.Y. Miller // Psychological Bulletin. – 1992. – № 112. – P. 64–105.
9. Irwin C.E. Biopsychosocial correlates of risk-taking behaviors during adolescence / C.E. Irwin, S.G. Millstein // Journal of Adolescent Health Care. – 1986. – № 7. – P. 82–96.
10. Jessor R. Problem-behavior theory, Psychological development, and adolescent problem drinking / R. Jessor // British Journal of Addiction. – 1987. – № 82. – P. 331–342.

11. Mrazek P. Reducing risks for mental disorders: Frontiers for preventive intervention research / P. Mrazek, R. Haggerty. – Washington : National Academy Press, 1994. – 473 P.

12. Ostaszewski K. Szkolno-środowiskowe program profilaktyczne. Sukcesy i dylematy naukowego podejścia / K. Ostaszewski ; J. Grzelak, M. Sochoski (red.) // Ewaluacja profilaktyki problemów dzieci i młodzieży. – Warszawa : Pracownia Profilaktyki Problemowej, 2001. – S. 11–57.

Лукьянченко Н.И. Проблема профилактики употребления психоактивных веществ среди детей и молодежи в современных условиях

В статье рассмотрены современные подходы к предотвращению употребления психоактивных веществ детьми и молодежью. Проанализированы ведущие стратегии проведения профилактической работы, ориентированные на человеческую личность и модификацию социальной среды. Определены основные составляющие системы профилактической деятельности. Раскрыто содержание и направления профилактики употребления психоактивных веществ на ее различных уровнях.

Ключевые слова: психоактивные вещества, девиантное поведение, профилактика, комплексный подход.

Lukianchenko N. The problem of prophylaxis of the psychoactive substances useage among children and young people in modern terms

The article deals with modern approaches to the prevention of psychoactive substance use by children and young people. The major strategies of prevention activities targeted to the human personality and modification of the social environment have been analyzed. The main components of prevention system have been determined. The content and areas of psychoactive substances use prevention on its different levels have been shown.

Key words: psychoactive substances, deviant behavior, prevention, comprehensive approach.